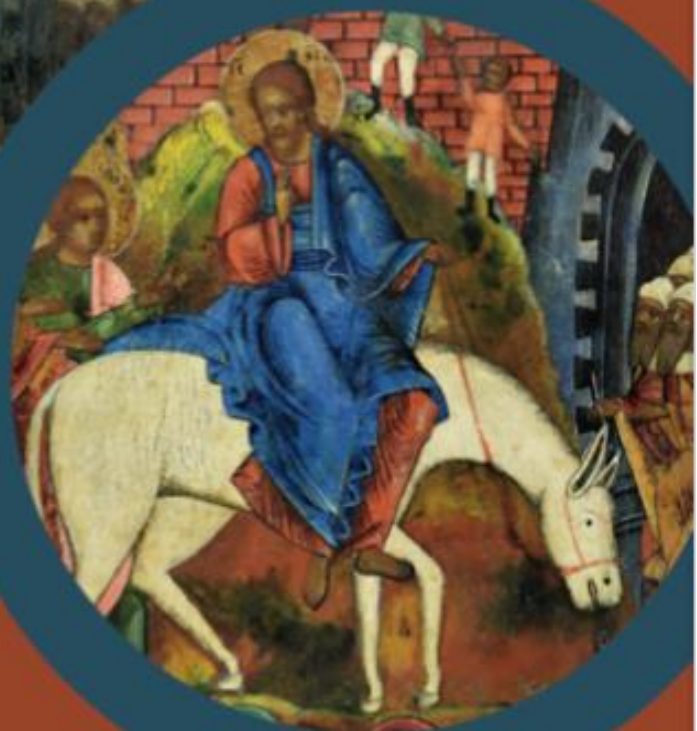

- ◆ Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
- ◆ Державне агентство України з питань мистецтв та мистецької освіти
- ◆ Східний регіональний науково-мистецький центр НАМ України
- ◆ Харківська державна академія дизайну і мистецтв
- ◆ Кафедра реставрації та експертизи творів мистецтва

30 РОКІВ КАФЕДРИ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ЕКСПЕРТИЗИ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

ХАРКІВ 2024

УДК 7.046.3:75.046

**Мирослава ПОГРІБНА
Наталія АНТОНЕНКОВА**

Харків, Україна

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ, ТЕХНІКИ ТА СТИЛІСТИКИ ІКОНИ «ОХТИРСЬКА БОГОМАТЕРЬ» НЕВІДОМОГО АВТОРА ХІХ СТ. ПОРІВНЯННЯ ОХТИРСЬКОЇ ТА САМАРСЬКОЇ (НОВОКОДАЦЬКОЇ) ІКОНИ

У статті представлено результати дослідження ікони, помилково ідентифікованої як «Охтирська Богоматір». Встановлено, що твір кінця ХІХ ст. належить до типу Самарської ікони Божої Матері. Досліджено техніко-технологічні та стилістичні особливості пам'ятки. Виявлено незадовільний стан збереження, що потребує консерваційних заходів. Матеріали дослідження утворюють походження ікони та сприяють вивченню регіональних традицій іконопису України.

Ключові слова: ікона, іконопис, іконографія, Охтирська Богородиця, Самарська Богородиця.

The article presents the results of a study of an icon mistakenly identified as «Okhtyrka Mother of God.» It was established that the late 19th-century work belongs to the type of the Samar Icon of the Mother of God. The technical, technological, and stylistic features of the artifact were examined. The unsatisfactory condition of the icon, requiring conservation measures, was identified. The research materials clarify the icon's origin and contribute to the study of regional iconography traditions in Ukraine.

Key words: icon, icon painting, iconography, Okhtyrka Mother of God, Samarska Mother of God.

Ікона під назвою «Охтирська Богоматір» була передана на кафедру реставрації восени 2024 р. з приватної колекції. Відомості про походження та умови зберігання пам'ятки не збереглися. Стан твору не відповідав вимогам експонування, та потребував проведення реставраційних заходів (іл. 1). Перед початком консерваційних робіт проведено ґрунтовні мистецтвознавчі, візуальні та приладові дослідження.

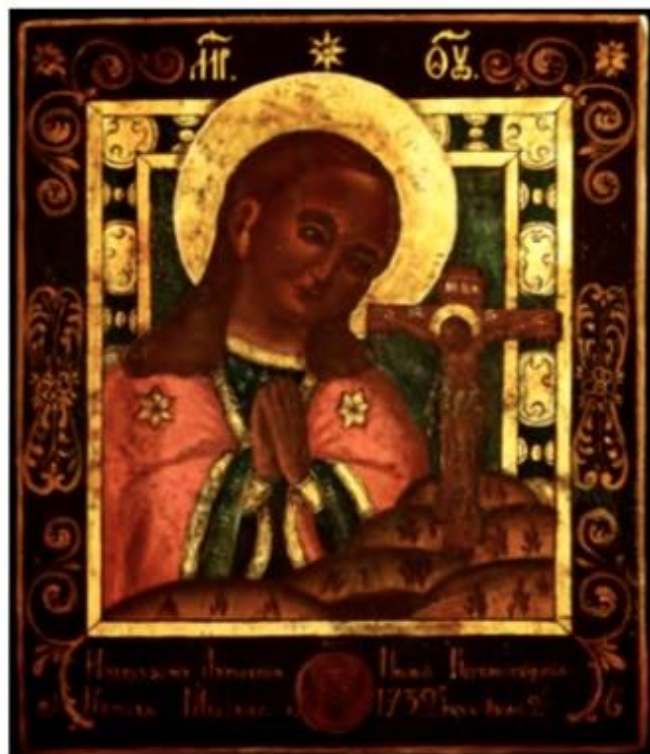
Ікона Охтирська Богоматір написана яєчною темперою на липовій дошці в традиційній манері. В якості фону використовувалося сусальне срібло покладене на полімент червоного відтінку. Срібло покрито кольоровим лаком задля імітації золота. Присутній декоративний рослинний орнамент на полях з елементами золотопробільного письма. В центрі ікони зображена Богоматір з головою покритою мафорієм та молитовно складеними руками. Зліва від фігури Богоматері є колона з півнем — символ зречення апостола Петра. Праворуч розп'ятий Христос на фоні Єрусалиму, за Христом присутні два списи одним з яких проткнули тіло Хреста, інший спис з губкою змоченою в оцті. В нижній частині зображено знаряддя Страстей Христових: риза Господня, жребій, хворост, терновий вінець, чаша, молоток, губка з оцтом, 30 срібників, рука та кліщі. В верхній частині зображені медальйони з ініціалами Богородиці грецькою мовою, по канону мало бути зображення місяця та сонця.

Зображення ікони є доволі традиційним для провінційних іконописних майстерень півночі України, Півдня Росії і Білорусі. Загальна стримана кольорова гамма, поєднання вохри світлої, кінової, чорних пігментів. Манера письма, графічність у зображенні предметів, дає підставу порівняти живописний стрій з взірцями іконопису таких центрів іконописного промислу, як Ветка та Новозибково. Візуальне порівняння стилю, манери і кольорової гамми ікони вищезгаданих центрів іконопису з досліджуваною іконою дає змогу припустити вірогідність походження цієї ікони саме з цього регіону. Не викликає сумнівів час створення — друга половина ХІХ ст. Саме цей час припадає на розквіт іконопису в цих містечках. Ще одним фактором, який вказує на українське походження ікони, є сюжет. Богоматір Охтирська була шанованою і розповсюдженою іконою саме на півночі і сході України, а також на прилеглих землях нинішньої Білгородщини, Курщини, Білорусі і на землях Війська Донського [1].

Вперше ікона з таким сюжетом була знайдена в селі Охтирка на Сумщині 15 липня 1739 року отцем Данилом Полянським настоятелем покровського храму. Про це свідчить напис в нижній частині більшості ікон Охтирської Божої Матері. Традиційне зображення саме цього типу Богоматері являє собою поясний образ Божої Матері з непокритою головою і молитовно складеними руками. Обличчя Богородиці повернуто вправо. Також праворуч від неї зображення розп'яття Господа нашого Ісуса Христа (іл. 2). Така іконографія не є традиційною для православного іконопису, що має коріння у візантійських і грецьких іконах [2, с. 13]. Постає Богоматері з складеними в молитовній позі руками перед Розп'яттям

Іл. 1. Загальний вид ікони «Охтирська Божа Матір»
(Самарська Божа Матір), 35 x 31 см. кін. XIX ст.,
дошка, темпера, срібло, приватна колекція

Іл. 2. Ікона «Охтирська Божа матір»

повторює доволі розповсюджений в країнах Східної та Центральної Європи тип молитовних портретів. Наприклад портрет Константина Корнякта (1603 р.) зі збірки Львівського історичного музею, портрет Леонтія Свічки 1680-х років з Пирятина. Хоча зображення Богоматері поруч з розп'ятим Христом та молитовно складеними руками було канонічним для ікон східно-європейського обряду, але, як правило, постать Божої Матері була значно менше за Розп'яття, а праворуч Сина Божого розташовувався Іоанн Богослов. У випадку з зображенням ікони Охтирської Божої Матері на всіх взірцях, які дійшли до нашого часу, зображена постать Діви Марії значно більша хреста з Розп'яттям. Відсутність фігури Іоанна Богослова, формату ікони та напис в нижній частині дають змогу віднести іконографію цього сюжету до традицій, зокрема, ктиторських портретів XVII століття, що були поширені на території західноукраїнських земель та частково центральної України, але не сформовані в традиційній консервативній поствізантійській стилістиці ікон московських, новгородських і рязанських земель. Тип ікони «Богоматір Скорботна» є характерним не тільки для Охтирської ікони Божої Матері, але і для образу Самарської ікони Божої Матері.

Походження цієї ікони пов'язане з тим, що, за свідченням єпископа Феодосія, вона була привезена запорізькими козаками і зберігалась у січовій церкві села Капулівка. Ікона прославилася своїми чудеса-

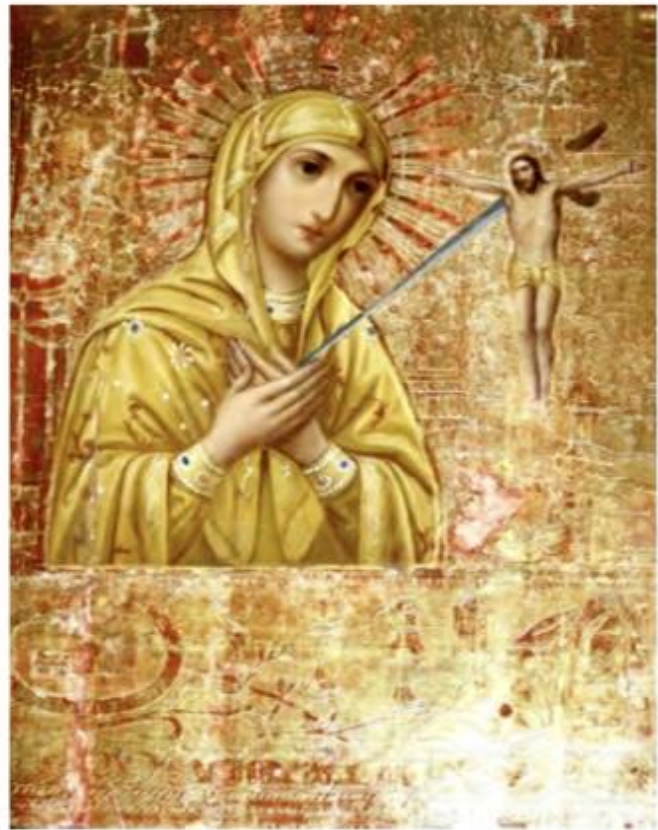
ми та знаменнями, про що також свідчить Феодосій з 1736 року. В 1770 році вона була перенесена до міста Нові Кодаци, Кодацької паланки війська Запорізьких низових козаків [2, с. 14]. Місто мало велике військово-політичне значення в ті часи, було вдало розташоване і на його основі пізніше було założено місто Катеринослав, пізніше Дніпропетровськ, нині Дніпро. Миколаївська церква була соборною, там і зберігалася чудотворна ікона Божої Матері до 1778 року. В ті часи іконою опікувався останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський. Тоді ж ікону стали називати Новокодацькою [2, с. 15]. А після того як за наказом гетьмана її вдягнули в срібні вишукані шати стали називати Калнишевською. Після ліквідації Січі ікона опинилась у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, пізніше знов була повернута на землі Запорізької Січі в Катеринослав. В 1807 році перенесена в Самарський монастир. По назві цього монастиря вона і стала називатися в подальшому. Відомо, що ікона після жовтневого перевороту зберігалася в Дніпропетровському історичному музеї, але після 1929 року її сліди загубилися. Тим не менш, в церквах та монастирях Дніпровщини, збереглися деякі списки з цієї чудотворної ікони. Один з них знаходиться в перебудованій у 1807 році Миколаївській церкві Нового Кодаку [2, с. 15].

Особливістю іконографічного ізводу ікони Новокодацької (Самарської) Божої Матері є подібність розташування фігури Богоматері з Охтирською.

На відміну від Охтирської на зображенні Самарської Богоматері руки складені в традиційному євхаристичному хрестоподібному жесті. Голова Богоматері покрита мафорієм на відміну від Охтирської, яка є прямим наслідуванням католицьких традицій. Зліва від фігури Діви Марії зображення колони з півнем, тростини з губкою і спису, яким пробили тіло Хреста. В нижній частині ікони зображено знаряддя Страстей Христових. Предмети могли бути в меншій кількості або міг бути різний набір символів. Ікони цього типу в більшості своїй підписані як «Самарська ікона Божої Матері» (іл. 3). Тож, відмінності Самарської (Новокодацької) ікони і Охтирської в основному в тому, що Охтирська має зображення що наслідує католицькі молитовні традиції та їх іконографічні втілення. Ікона Самарського типу є більш пристосованою до православних традицій. Втім, майже одночасне явлення ікон такого типу на Слобожанщині (по документальним свідченням Новокодацька ікона з'явилась на 3 роки раніше ніж Охтирська) може казати про те що вони були наслідують більш ранньої іншої ікони, свідоцтва про яку до нас не дійшли. Ікона з Нового Кодаку була більш адаптована до традицій східного православ'я, тоді як Охтирська зберегла риси латинських молитовних зображень Західної Європи. В храмах Східної України зустрічаються група ікон з візуальними ознаками Самарської, але з підписом «Охтирська Богоматір». Вірогідно, що ці ікони були виконані пізніше (у другій половині XIX-початку XX ст.) в іконописних центрах півночі України, і майстри, які створювали ці списки були не дуже освічені в нюансах відмінностей цих двох типів Богоматері Скорботної. Більше того, в ті часи образ Охтирської Богоматері був широко відомий на територіях, що не входили до складу земель Війська Запорізького. Тому такий тип ікон можна вважати помилково підписаними, як і досліджувана Самарська ікона Божої Матері.

Стан збереження ікони, за результатами візуальних спостережень, оцінюється як незадовільний з явною тенденцією до подальшої руйнації. На поверхні дошки зафіксовано численні льотні отвори, залишені комахами-шкідниками (шашілем), що спричинили втрати матеріалу основи. В деяких місцях ці отвори виходять на лицьову поверхню ікони. Деревина основи в окремих ділянках має надмірну крихкість, що свідчить про прогресуючі пошкодження і деградацію.

Протягом місячного періоду спостереження було підтверджено активність шашіля, що продовжує руйнувати деревину основи. На поверхні ікони зафіксовано численні дрібні втрати ґрунту та живопису, розташовані нерівномірно по всій площині твору. У місцях втрат шарів видно ґрунт брудно-білого кольору та тонкий шар паперу, що виконує функцію

Іл. 3. Ікона «Самарська Божої матері»

паволоки. Ґрунт є тонким, крихким і ламким, що відповідає технологічним особливостям часу створення пам'ятки. Авторський лак частково потемнів, а поверхня ікони має легке пилове забруднення. На зворотному боці дошки фрагментарно нанесено клей ПВА, яким також підклеєно шпуги.

Ультрафіолетове дослідження ікони виявило неоднорідне світіння на лицьовій стороні, що свідчить про наявність неавторських реставраційних втручань. Особливо помітними є зміни в області правого ока Богоматері, де спостерігається темна пляма, а в правому нижньому куті значні вставки фарбового шару, які за кольором і світінням відрізняються від авторського живопису. Додаткові дрібні записи зображення виявлено на полях ікони (іл. 4).

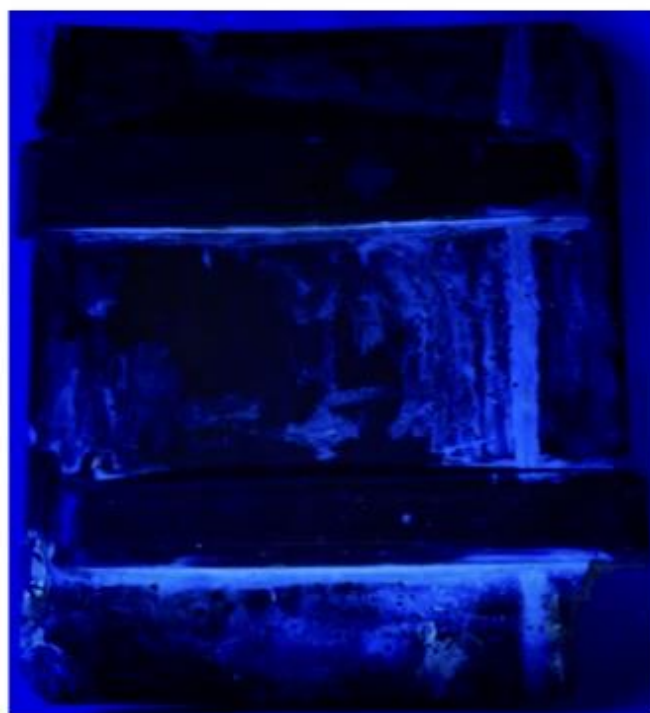
На зворотному боці дослідження в УФ-випромінюванні показало, що дошка майже повністю вкрита шаром клею ПВА, що вказує реставраційне втручання, здійснене в другій половині XX століття (іл. 5).

Під час мікроскопічного аналізу було детально вивчено кракелюр, який має вертикальний, середньо-сітчастий характер і є наслідком природного старіння ґрунтового шару (іл. 6).

У результаті проведених досліджень встановлено, що Самарська ікона Божої Матері, створена наприкінці XIX століття, перебуває у критичному стані через некоректні умови зберігання у минулому. Вона

Лл. 4. Дослідження твору в УФ-випромінюванні (лицьовий бік)

Лл. 5. Дослідження твору в УФ-випромінюванні (зворотній бік)

потребує термінових консерваційних і реставраційних заходів для стабілізації матеріальної основи та збереження автентичного вигляду.

Висновки.

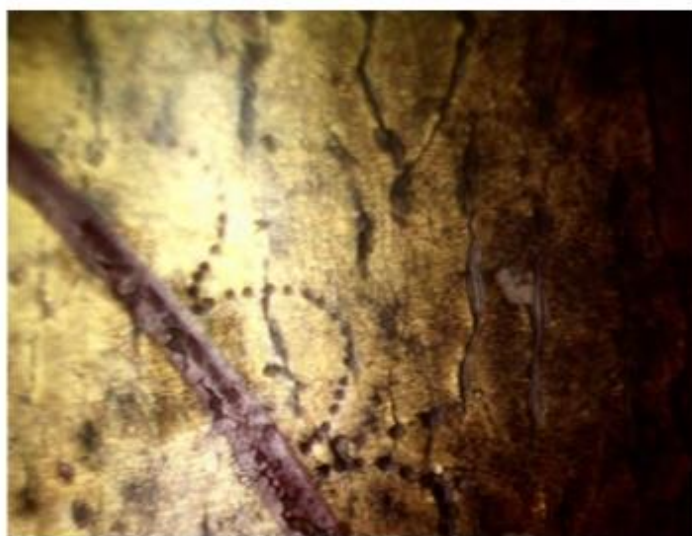
Проведені дослідження дозволили встановити, що ікона «Охтирська Богоматір» виконана в кінці XIX ст. у традиційній техніці яєчної темпері на липовій дошці з використанням сусального срібла, кольорового лаку та декоративного орнаменту, характерних для іконописних центрів півночі України.

Іконографія твору поєднує традиції східнослов'янського іконопису з елементами європейських молитовних зображень, що є характерним для місцевих майстерень того часу.

На основі проведених досліджень встановлено, що ікона помилково названа «Охтирською Богоматір'ю». Її іконографія та стилістичні особливості свідчать про належність до типу Самарської ікони Божої Матері. Така помилкова атрибуція, вірогідно, зумовлена популярністю образу Охтирської Богоматері на теренах України в XIX ст., що призвело до хибного маркування творів.

Стан збереження ікони оцінено як незадовільний: активність шашеля, втрати ґрунту і живописного шару, а також наявність неавторських реставраційних втручань, вказують на необхідність термінових консерваційних і реставраційних заходів.

Виявлені особливості техніки та стилю сприяють уточненню походження ікони та дають підстави для подальших досліджень регіональних традицій

Лл. 6. Мікроскопічні дослідження твору

іконопису. Встановлення автентичності та збереження пам'ятки стане важливим внеском у збереження культурної спадщини та подальше дослідження мистецької спадщини північної України.

Джерела та література:

1. Коваль О.А. Аналіз личного письма Восточных икон. 2008 file:///Users/pro/Downloads/had_2008_5_9%20(3).pdf
2. Яценко Л. І. Українська ікона кінця XVII–початку XX століття у зібранні Дніпропетровського художнього музею: каталог. Дніпропетровськ: Дана, 1997. 435 с.
3. Гординський С. Українська ікона XII–XVIII ст. Філадельфія: Провидіння, 1973. 212 с.
4. Сланський Б. Техніка живопису та реставрації. Київ: Мистецтво, 2009. 304 с.